

HAMİDİYE DÖNEMİNDE TAŞRADAKİ GÜÇ MÜCADELESİNİN KÜFREVİ DERGÂHINA YÖNELİK BİR İTİBAR SUİKASTI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation of the Provincial Power Struggle in the Hamidian Period Through a Reputation Assassination Intended for Kufravi Lodge

Yakup KARATAŞ

Prof. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ağrı, Türkiye
Prof Dr., Agri Ibrahim Cecen University Faculty of Science and Letters Department of Modern History History, Agri, Turkey

✉ yakup198025@gmail.com <https://orcid.org/0000-0003-3356-0146>

Fatih ÖZTOP

Dr. Öğr. Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı, Ağrı, Türkiye
Assist. Prof., Agri Ibrahim Cecen University Faculty of Science and Letters Department of Modern History, Agri, Turkey

✉ f.oztop35@hotmail.com <https://orcid.org/0000-0003-4864-0309>

Makale Bilgisi / Article Information:

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 10.07.2021

Kabul Tarihi / Accepted: 07.09.2021

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2021

” **Atf / Cite as:** Karataş, Yakup - Öztop, Fatih. “Hamidiye Döneminde Taşradaki Güç Mücadelesinin Küfrevi Dergâhına Yönelik Bir İtibar Suikastı Üzerinden Değerlendirilmesi”. *Mütefekkir* 8/16 (2021), 255-274. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1034578>

© **Telif / Copyright:** Published by Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi / Aksaray University Faculty of Islamic Sciences, 68100, Aksaray, Turkey. Tüm Hakları saklıdır / All rights reserved.

 İntihal / Plagiarism: Bu çalışma hakem değerlendirmesinden geçmiş, bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. This article has gone through a peer review process and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

HAMİDİYE DÖNEMİNDE TAŞRADAKİ GÜÇ MÜCADELESİNİN KÜFREVİ DERGÂHINA YÖNELİK BİR İTİBAR SUİKASTI ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

19. yüzyıl boyunca merkezileşmeye ve taşradaki kontrolünü arttırmaya çalışan Osmanlı Devleti'nde, özellikle Sultan II. Mahmud tarafından güçlü ayan ve emirlerin bertaraf edilmesi üzerine Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda yeni güç odakları ortaya çıkmıştır. Kürt Emirlerinin yerini alan aşiret liderleri, emirlere kıyasla daha küçük topraklara hükmederek yarı-muhtar bir yönetim sergilerken zaman içinde Nakşibendiye tarikatı örneğinde olduğu gibi bazı şeyhler de nüfuz kazanmaya başlamıştır. Farklı güç odaklarının aynı bölgede kazandıkları nüfuz bir rekabete dönüşmüştür. Tarikat-Aşiret denklemi içerisinde bu güç mücadelesinin hangi boyutlara varabileceğini göstermeyi amaçlayan bu çalışma içerisinde, merkezi Bitlis olup Bayezid sancağına nüfuz etmek isteyen Nakşibendiliğin Hâlidîyye koluna bağlı, Küfrevî hanedanından Şeyh Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin, Bayezid sancağı içerisindeki aşiretler tarafından nasıl suçlandıkları ve Saray tarafından nasıl muamele gördükleri anlatılmaktadır. Başkent ve taşra arasındaki yazışmaların yol gösterdiği bu çalışmada iki şeyh kardeşin "ilahlık iddiasında bulunmak, Kürtler arasında fesat çıkarmak, Rusya'dan silah getirip ayaklanma başlatmak" gibi dönemin siyasal konjonktüründe sarayın doğrudan dikkatini çeken ithamlarla yüzleştiği görülmektedir. Bahse konu ithamlar güç mücadelesinin nasıl bir itibar suikastına dönüşebildiğini göstermektedir. Şeyhlerin, haklarında yürütülen soruşturmalar neticesinde suçsuz oldukları anlaşılıp çarptırıldıkları sürgün cezasının affedilmesi kadar bu gibi ağır iddialar karşısında Hamidiye rejiminin gösterdiği refleksin tanımlanması da önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihi, Rekabet, II. Abdülhamid, Tarikat, Aşiret.

Evaluation of the Provincial Power Struggle in the Hamidian Period Through a Reputation Assassination Intended for Kufrevi Lodge

Abstract

In the Ottoman Empire, which tried to centralize and increase its control upon the provinces throughout the 19th century, the elimination of powerful notables and emirs, especially by Sultan II Mahmud, had led to new power centers emerging in the east and southeast of Anatolia. While the tribal leaders who replaced the Kurdish Emirs had a semi-autonomous administration by dominating smaller lands compared to the emirs, some sheiks began to gain influence over time, as in the example of the Naqshbandiyya sect. The influence gained by different power centers in the same region has turned into a rivalry. In this study, it is explained how Sheiks Abdulhadi and Abdülbaki brothers from the Küfrevî dynasty, whose center is Bitlis and who wanted to influence the Bayezid sanjak, were accused by the tribal leaders in the region and how they were treated by the Palace. In this study, guided by the correspondence between the capital and the provinces, it is seen that the two sheiks brothers faced accusations such as "claiming divinity, causing mischief among the Kurds, starting an uprising by bringing weapons from Russia", which attracted the palace's direct attention in the political conjuncture of the period. The allegations in question show how the power struggle can turn into a reputation assassination. It is important to define the reflex of the Hamidiye regime in the face of such heavy allegations.

Keywords: Ottoman History, Rivalry, Abdulhamid the 2nd, Sect, Tribe.

GİRİŞ

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin küresel sistemlere entegre olma mecburiyetiyle yüzleştiği ve aynı zamanda da olanca gücüyle merkezileşmeye çalıştığı bir asır olmuştur. Bilhassa Tanzimat reformlarıyla birlikte daha yoğun olarak ortaya konan merkezîyetçi eğilimler Osmanlı taşrasının farklı bölgelerinde farklı şiddetlerde tezahür etmiştir. Öyle ki önceki dönemlerin ayan, emirlik, mütesellimlik gibi yerel idare unsurları bu yüzyılda ortadan kalkarken onların yerini aşiret ağaları, tarikat şeyhleri ve diğer taşra elitleri almıştır. Maddî gücü elinde bulunduran aşiretler ile manevî güce ve bu gücün sağladığı çekim alanına sahip tarikatlar kimi dönemlerde nüfuz çatışmasına girmişlerdir. Bu durumda aşiret reisi ile tarikat şeyhi bahse konu çatışmanın öznelere durumuna gelmişlerdir. Esasen dünyevî amaçları olmaması gereken tasavvuf ehline karşı kimi aşiret reislerinin maddî birtakım iddialarla rekabete girişmesinin derinlikli dönemsel ve bölgesel sebepleri bu çalışma kapsamında örneklendirilmiştir. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde Sultan II. Abdülhamid'in de aynı merkezîyetçi yaklaşımı daha şiddetli, güçlü ve kararlı bir şekilde sürdürdüğü görülür. Ülkenin tüm topraklarına ulaşmaya özen gösteren Sultan, taşradaki güç odaklarını da kontrol altında tutmaya çalışarak herhangi bir unsurun siyaseten ve idareten gereğinden fazla güçlenmesini engellemeye çalışmıştır. Başkentteki muhalefet yahut iktidar elde etme çabaları hafiyeler, sansür veya sürgün ile susturularak yer altına itilirken taşradaki güç odakları ise kendi aralarındaki mücadelelerinde çok daha geniş hareket alanına sahip olmuşlardır. Bu durum özellikle Anadolu'nun doğusunda ve güneydoğusunda toprak ve nüfuz alanlarını genişletmeye çalışan aşiret ve tarikatları zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Bu şekilde mücadele içerisine giren çevreler, yekdiğeri hakkında aşırı iddia veya isnatlarla onu -gayet merkezileşen- sultan nezdinde etkisiz bir konuma itmeye çalışmıştır. Bu çalışmada, söz konusu rekabetin ve çatışmanın sebepleri, aktörlerin mücadele yöntemleri ve sonuçları değerlendirilmiştir. Adaletin geç de olsa tecelli ettiği tespit edilmiş, bu süreçlerde Sarayın konumu, müdahale yöntemleri, idare araçları ve soruna yaklaşım tarzı tanımlanmıştır.

1. YÜZYILIN KAVŞAĞINDA BİTLİS'TE SOSYAL VE KÜLTÜREL HAYAT

Osmanlı idaresinin çeşitli dönemlerinde Diyarbakır, Van ve Erzurum vilayetlerine bağlı bir kaza olarak yönetilen Bitlis, 1879'dan itibaren vilayet olarak teşkilatlandırılmıştı. Bu tarihten sonra kurumları ve bürokrasisi ile daha geniş bir yönetsel bütünlük gösteren Bitlis, bilhassa Sultan II. Abdülhamid döneminin iç ve dış gelişmelerine (aşiret iskânları, Ermeni meselesi vs.) paralel olarak daha da önem kazanan ve idari örgütlenmesini tamamlayan bir vilayet olmuştur.¹

¹ Danyal Tekdal, "1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferid Paşa", *Pamukkale Üniversitesi*

Sosyal düzensizlik, Bitlis'in XIX. yüzyılın sonlarındaki genel görünümünü yansıtır. Şehrin nüfusu Türkler, Ermeniler, Kürtler ve az da olsa Yezidilerden oluşuyordu. Ermeniler arasında çetecilerin ve özellikle Katolik misyonerlerinin teşvikiyle Osmanlı Devleti'ne ve halkına karşı gelişen hoşnutsuzlukların zaman içerisinde isyan boyutunu almasıyla birlikte (1895 ve 1903 isyanları) bunların özellikle Kürtlerle aralarında çok büyük çatışmalar yaşanmıştı. Ermenilerin yol açtığı sorunlar Bitlis'in sosyal ve idari düzenini ihlal eden önemli hususlardan biriydi. Diğer yandan göçebe ve yarı-göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu asayişsizliğe bir çözüm olarak Sultan II. Abdülhamid döneminde kurulan milis güçler (Hamidiye Hafif Süvari Alayları) bu düzensiz grupları bir nebze de olsa disiplin altına almıştı.² Ancak Hamidiye Alaylarına dâhil edilen aşiretler, bölgedeki acımasız aşiretler arası rekabette daha avantajlı bir konuma yükselmişlerdi.³ Bitlis'teki aşiretlerin yol açtığı uygunsuzlukların çözümü olarak iskân meselesi Osmanlı devletinin gündeminde olmuş⁴ ve ayrıca aşiretler arası sorunların çözümü noktasında ileride de değinileceği üzere bölgedeki özellikle dini liderler de sosyal dinamizmin aktif birer parçası olarak devreye girmeye başlamışlardı.

Bitlis'in içinde bulunduğu coğrafyada yerel güçler bilhassa XVIII. yüzyıldan itibaren idarede ziyadesiyle etkili bir konuma yükselmişti. Çeşitli Kürt emirlerinden ibaret olan bu güçler, Sultan II. Mahmud döneminin idari reformları ve merkezileşmeyi amaçlayan askerî harekâtları karşısında eski güçlerini büyük ölçüde kaybetmişlerdi ancak yine de varlıklarını sürdürmeye devam etmişlerdi. Tanzimat Fermanı'nın ilanı akabinde gerçekleştirilen yeni idari taksimat Kürt beylerinin tepkisini çekerek devlete karşı isyan etmelerine neden olmuştur. Bedirhan Bey, Han Mahmud ve Nurullah Bey gibi isimlerin başlattığı isyan hareketinin bastırılmasından sonra emirlik sistemi son bulmuş; fakat bölgede bir otorite boşluğu da oluşmuştu⁵. Geniş coğrafyaya hâkim olup başına buyruk hareket eden Kürt emirlerinin yerini zaman içerisinde daha sınırlı bir alana hitap eden aşiret liderleri almaya başlamıştı ve onlar da serbest hareket etme eğilimindeydiler.⁶ Böylece hükümetin uygulamaya çalıştığı merkezileşme çabaları yine adem-i merkezîyetçi bir hüviyet alarak hükümetin etkinliğinin Anadolu'nun doğusu ve güneydoğusunda sınırlı ve dolaylı olarak

Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 27 (2017), 96.

² Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987), 60; Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı - Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010) 81-102.

³ Danyal Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)* (Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018) 190.

⁴ Bitlis'teki iskân süreçleri ve Ermeni meselesinin bölgeye yansımaları gibi hususlar hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, 185-265.

⁵ Mehmet Saki Çakır, "XIX. Yüzyılda Tarikat Siyaset İlişkisi: Nehri Tekkesi Örneği", *Turkish Studies*, 11/21 (2016), 59.

⁶ Janet Klein, *Hamidiye Alayları - İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014), 115-117.

hissedilmesine sebep oldu. Özellikle aşiretler arasında yaşanan güç mücadelesi çatışmaya dönüşmekte,⁷ çatışmaların meydana getirdiği asayiş sorunları ise yeni çatışmaları doğurmaktaydı.

Bitlis'teki sosyal denklemin diğer bir unsuru tarikatlar ve şeyhler idi. İlk Türk emirliklerinin Bitlis'teki hâkimiyetinden itibaren Hanefî mezhebinin hükümran olduğu bilinmekte ise de Eyyubi egemenliği ve Şeref Hanlar sülalesinin Bitlis'teki yönetiminden sonra bölgede Şafii mezhebinin üstünlüğü başlamıştır. Kürt emirlikleri döneminde Bitlis'te çok sayıda medrese açılmış ve canlı bir ilmi muhit teessüs etmiştir. Tarikatlar ve şeyhlik müessesesi 1924 yılına kadar Bitlis'te oldukça faal bir konum elde etmiş, bu kurumların ahali üzerinde güçlü bir tesir ve nüfuzu oluşmuştur.⁸ Öyle ki, Siirt Mutasarrıfı Said Bey, 1893 tarihli bir raporunda aşiretler üzerindeki etkilerinden dolayı şeyhlerin telkinlerine başvurulmasının faydalı olabileceğini belirtmiştir.⁹ Sosyal dinamizm açısından bakıldığında Bitlis'te Nakşibendi-Halidiliğin hatırı sayılır ölçüde etkinliği söz konusudur. Bitlis'teki tasavvuf merkezleri başta Van, Hakkâri, Muş ve Ağrı olmak üzere çevre vilayetlerde geniş bir muhit kazanmışlar, icazet alan şeyh veya müderrisler kendi memleketlerinde Bitlis'teki merkezlerin birer şubesi gibi faaliyet göstermişlerdir.¹⁰

Şeyhler, özellikle kan davalarının çözümünde doğal arabulucular olarak ortaya çıkmışlar ve aşiretler arasında hükümetin çözemediği sorunlara müdahale ederek sahip oldukları saygınlıkları kullanmışlardır. Bu yönüyle şeyhler, aşiret liderlerinin de güvenini kazanmış kişiler olarak politik bir güce sahip olmuşlardır. Zira bizzat bölgedeki hükümet yetkilileri tarafından sorunları çözmek için aldıkları davetler dahi şeyhlerin gücünü ve nüfuzunu arttırmıştı.¹¹ Bazı şeyhler ise bölgede yaşanan rekabet ve çatışma ortamını fırsat bilerek süreci kendi çıkarları doğrultusunda yönlendirmiş ve hatta manipüle etmişlerdir.¹² Böylece halkın üzerinde aşiret liderlerinin olduğu kadar dini liderlerin de tahakkümü hissedilmeye başlamıştır. Zira bazı şeyhler binlerce silahlı adama sahipken bu gibilerin dini amaçlardan fazlasını

⁷ Bayram Bayraktar, *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri (Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği)* (İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2007), 249-250.

⁸ Mükrimin Halil Yınanç, "Bitlis", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), 2/664.

⁹ *Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Kısım [Y.EE.KP]*, No. 4, Gömlek No. 398; Tekdal, *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti*, 197.

¹⁰ Bitlis'teki tasavvuf ve ilim ehli hanedanların çevre ile olan ilmi münasebetleri ve tesirleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülcebbar Kavak, *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020).

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Yakup Karataş, "Peaceful Efforts of Ottoman State Among The East and Southeast Anatolian Nomadic Tribes", *Turkish Studies*, 9/1 (2014), 221-234.

¹² Bruinessen bu konuyla ilgili olarak Şeyh Muhammed Siddık Nehri'yi örnek göstermektedir. Ayrıntılar için bk. Martin Van Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2011), 342.

da istedikleri görülmüştür.¹³

Tasavvufi otoriteler arasındaki rekabet de taşrada düzensizlik oluşturan faktörlerdendi. Bruinessen bu durumu şöyle anlatır:

“Eğer belirli bir bölgede iki ayrı şeyh bulunuyorsa mürid kazanmak için rekabet hâlinde olmaları istisna değil, sıkça rastlanan bir durumdur. 20. yüzyılın başında Badinan bölgesinde etki alanlarını yaygınlaştırmaya çalışan Nakşibendi Nehri, Barzan ve Bamarni şeyhleri arasında kıyasıya bir mücadele vardı. Şeyhlerin çoğunluğunun rakiplerine karşı ılımlı bir tutum içinde olmalarının yanı sıra başka şeyhlerin aleyhinde bulunmak ve kendi şeyhlerini yüceltmek konusunda müridleri çok daha fanatiktir ve rekabetin ciddi boyutlara ulaşmasında asıl onların payı büyüktür.”¹⁴

2. BİTLİS’İN SUFÎ DİNAMİZMİNDE KÜFREVİLER

Bitlis’te bulunan Küfrevî tekkesi Pir Muhammed Küfrevî (ö. 1898) tarafından kurulmuştur. Pir Muhammed’in anne tarafından soyu Halid b. Velîd’e dayanmaktadır ve babası Şirvan’ın saygın âlim ve mutasavvıflarından olan Yusuf İzzeddin el-Bağdadî el-Kûfî el-Medenî’dir. Şeyh Yusuf Efendi, önce Irak’a ardından da Siirt’in Küfra beldesine gelmiştir. Burada kurduğu medresede çok sayıda talebe yetiştirdikten sonra Bitlis’e yerleşmiştir. Pir Muhammed Efendi, Nakşibendiyye tarikatına intisab etmiş ve bölgedeki aristokrat aileler ile akrabalık bağları kurmuştur¹⁵. Bu akrabalık bağları Küfrevî ailesine dini olduğu kadar siyasi bir güç de vermiştir. Sultan II. Abdülhamid’in¹⁶ de teveccühünü kazanan Şeyh Muhammed Küfrevî’ye bin on iki ve ayrıca beş yüz kuruşluk maaşlar bağlanmış¹⁷ bu ödeneklerle kendisinin ve dergâhının idame-i hayatına devletçe destek olunmuştur. Şeyhin ölümünden sonra ise masrafları Hazine-i Hassa’dan karşılanmak üzere bir türbe inşa edilmesine müsaade edilmiştir.¹⁸ Bitlis’in Kızılmescit Mahallesinde inşa edilen bu türbe bir ara depremden zarar görünce Sultan

¹³ Bertram Dickson, “Journeys in Kurdistan”, *The Geographical Journal* 35/4 (1910), 370.

¹⁴ Bruinessen, *Ağa, Şeyh, Devlet*, 365-366.

¹⁵ Kavak, *Ağrı’da Tasavvuf*, 112-113.

¹⁶ Osmanlı sultanlarının öteden beri tasavvuf ehli ve Sünni tarikatlarla çok yakın münasebette oldukları bilinmektedir. Şaziliye ve Kadiriye tarikatlarına intisap eden Sultan II. Abdülhamid de başta Şaziliye ve Medeniye tarikatları olmak üzere tasavvuf merkezlerini iç ve dış politikanın aktif birer unsurları olarak görmüştür. Onlara özel bir önem atfederek türlü yardımlarda bulunmuş ve faaliyetlerini desteklemiştir. Dış politikada özellikle batılı devletlerin emperyalist politikalarına karşı desteklediği tarikatlarla İslâm birliği öngörüsü çerçevesinde direnç noktaları oluşturmuş, Türkistan, Japonya, Çin, Kuzey Afrika gibi coğrafyalarda yaşayan Müslümanları tarikatların faaliyetleri ile Halifelik mana ve mefumu etrafında birleştirmeye çalışarak halifeliliğin gücünü ve etkisini kuvvetli bir şekilde hissettirmeyi amaçlamıştır. Tarikatlar da devletle olan ilişkilerinde Halifeliliğin yerini önemsemekte, bu kurumu aşındıracak girişimlerden uzak durarak siyasete destek olmaktaydılar. Bk. Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 697-707; İhsan Süreyya Sırma, *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 111; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim Yayınları, 2018), 190.

¹⁷ BOA, *Yıldız Mütenevvi Maruzat [Y. MTV]*, No. 220, Gömlek No. 45.

¹⁸ BOA. *Maliye Nezareti Emlak-ı Emiriyye Müdüriyeti [ML. EEM]*, No. 351, Gömlek No. 81.

elli liralık bir yardımda bulunarak onarılmasını sağlamıştır.¹⁹ Şeyh Muhammed'in aldığı maaşın kendisinden sonra oğulları Şeyh Abdülhadi, Abdülbaki, Abdülhalık ve Abdülbari Efendiler ve halilesi Fatıma Hanıma zammıyla birlikte ve eşit olarak kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilmesine dair padişah emri çıkmıştır (10 Haziran 1902).²⁰

Şeyh Muhammed Efendi'den sonra Küfrevi Tekkesinin en önemli ismi olarak Şeyhin Fatıma Hanımdan olan oğlu Abdülhadi Efendi dikkat çekmektedir. Babasından aldığı icazetle irşad faaliyetlerine başlayan, Ağrı'daki tasavvuf merkezleri ile yakın ilişki kuran ve yirmi kadar talebesine icazet veren Abdülhadi Efendi 1914 yılında vefat etmiş ve babasının yanında defnedilmiştir. Şirvan'ın aristokrat ailelerinden olan Şir Beyler Hanedanı ile kurulan yakın ilişkiler üzerine Abdülhadi Efendi bu hanedanın kızlarından Cemile Hanım ile evlenmiştir. Diğer kardeşi olan Abdülbari ise aynı hanedana mensup bir başka hanımla evlenerek vefatına kadar Eleşkirt'te kalmıştır. Aynı şekilde Abdülbaki Efendi de Abdülhadi Efendi'den sonra Küfrevi dergâhının post-nişinliğini devralmış, 1943 yılında vefat edinceye kadar ilim ve irşad faaliyetlerine devam etmiştir.²¹ Dolayısıyla Şir Beyler hanedanını da kendi tarikatlarına intisap ettiren Küfreviler, Eleşkirt'e kadar tesir ve nüfuz alanlarını genişletmişler ve bölgenin dini-tasavvufi bir cazibe merkezi olmasına hizmet etmişlerdir.

Pir Muhammed aynı zamanda Bayezid sancağına pek çok öğrencisini halife sıfatıyla göndererek burada Nakşibendîliğin genişlemesini sağlamaya çalışmış ve bu vesile ile bölgenin din adamı ihtiyacını karşılamada önemli katkılar sunmuştur.²² Dini amaçlarla gerçekleşen bu girişimler XX. yüzyıl başlarında kimi siyasi ve idari sorunlara yol açmış ve Osmanlı Devleti'nin de gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Çünkü gerek aşiretler gerekse tarikatlar arasında yaşanan rekabet ve nüfuz mücadelesi şikâyetlerin İstanbul'a gitmesine sebep olmaktaydı. Bu şikâyetler ise aşağıda da görüleceği üzere Pir Muhammed'in oğulları olan Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşleri tamamen Saray'ın gözünden düşürmeyi amaçlamıştı. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden ve Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin güya ulûhiyet davasında bulunarak etrafta peygamber sıfatıyla adamlar görevlendirmeleri ve dahi yeni bir din oluşturma gayreti içinde olmaları iddiaları bahse konu rekabetin vardığı boyutları göstermesi açısından kayda değer bulunmuştur.

3. İDDİALAR VE İSNATLAR KISKACINDA İKİ ŞEYH

Abdülhadi ve Abdülbaki Efendiler, ulûhiyet iddia ederek “peygamber”

¹⁹ BOA. *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ]*, No. 117, Gömlek No.13.

²⁰ BOA. *İrade Maliye [İ. ML]*, No: 50, Gömlek No. 58.

²¹ Kavak, *Ağrı'da Tasavvuf*, 48, 113.

²² Kavak, *Ağrı'da Tasavvuf*, 119.

unvanı verilen “*cahil*” adamlar gönderip Kürtler arasında devlete ve padişaha karşı bir ittifak oluşturmak gayesiyle bozgunculuk çıkarmakla ve faaliyetlerinden ötürü kanunî takibe uğramamak için devlet memurlarına rüşvet vermekle ve hatta Rusya’dan silah getirtmekle itham ediliyorlardı.²³ Bu iddia ve ithamlar, Sultan II. Abdülhamid’in Osmanlı topraklarında dirlik ve düzeni sağlamak amacıyla uygulamakta olduğu genel politik çerçevenin yok sayıldığı faraziyesi üzerine bina edilmişti. Çünkü Sultan II. Abdülhamid sahip olduğu halife unvanını sık sık kullanarak bu yönüyle seleflerinden daha farklı bir portre çiziyordu. Sultan, “...toplumsal ve siyasal statükoyu tehdit ettikleri zaman manevî otoritesini kullanarak uyanışçı popüler hareketleri bastırmasını veya işine geldiği zaman onlarla uzlaşmasını ve görüşlerini mevcut sistemle bütünleştirmesini de bilmıştır.”²⁴ Abdülhadi ve Abdülbaki Efendiler hakkında ortaya atılan ilk iddia, doğrudan Sultan’ın -dini politikalarından kaynaklı olarak- dikkatini çekmek amacını taşıyordu. Çünkü müddeilere göre bu efendiler Allah’a şirk koşmayı daha üst perdeden, kendilerini ilahlaştırarak gerçekleştiriyorlardı. Böyle bir iddianın gerçek olması durumunda doğrudan Halife-Sultan’ın otoritesi hedef alınacaktı. Bu durumun Sultan tarafından kabul edilemeyeceği ve Sarayın derhal harekete geçeceği aşikârdı. İddianın devamında “peygamber” unvanıyla cahil adamların Kürtler arasında devlete ve millete karşı ittifak oluşturmaya çalıştıklarından bahsediliyordu. Bu husus ise son peygamberin son halefinin vehmini dini-siyasi manada körüklüyordu.

Osmanlı idare geleneğinin mühim unsurlarından olan arz ve şikâyet uygulamalarında arz veya şikâyette bulunanlar hızlı ve etkin sonuç alabilmek için dileklerini doğrudan devlet merkezine veya bölgedeki en önemli devlet görevlisine iletirlerdi. Bu arz veya şikâyet metinleri oluşturulurken de yine dikkate alınmak ve devletin reflekslerini harekete geçirebilmek için yönetimin en hassas ve titizlikle üzerinde durduğu hususlara vurgular yapılarak karşı taraf ağır töhmet altında bırakılırdı. Mesela 1890’larda Erzurum Valisi Rauf Paşa, Bayezid mutasarrıfı Abdülcebbar Bey’i devlet merkezine şikâyet ederken onun Ermenilere yakınlığını, Müslüman âlimlere hakaretler ettiğini ve Osmanlı askerinin şerefini ayaklar altına almış biri olduğunu belirtmiştir.²⁵ Burada örnek olarak gösterilen hadisenin taraflarından biri de Bayezid’de mutasarrıflığa aday olup Vali Rauf Paşa tarafından desteklenen İbrahim Bey’di. Dördüncü Ordu Müşiri Zeki Paşa, rakip taraftaki İbrahim Bey’in Ermenilere meyilli olduğunu, Hamidiye Alaylarına aleyhtarlık yaptığını ve tam da İran’la sınır problemleri yaşanırken İbrahim Bey’in İranlılara eğiliminin güçlü olduğunu belirtmiştir.

²³ BOA. *Yıldız Esas Evrakı [Y. EE]*. No. 5, Gömlek No. 148, M. 26 Nisan 1904.

²⁴ Kemal H. Karpat, *İslâm’ın Siyasallaşması* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009), 10.

²⁵ Yakup Karataş, *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014), 205, 207.

Görüleceği üzere vatana ihanetle eşdeğer olarak nitelendirilebilecek ithamlar söz konusudur. Bu iddialarla asıl karar verici olarak devlet merkezinin etkilenmeye çalışıldığı aşikârdır. Burada, yerelde yaşanan bir gerilime sarayın ortak edilme çabası gözlenmektedir. Bu vesile ile saraya daha yakın olan, kendini daha iyi ifade eden veya ilave deliller ortaya koyabilen tarafın bu gerilimin galibi olacağı tartışmasızdır. Rekabet eden güçlerin eşitliği durumunda merkezi yönetim bölgeye müfettişler göndererek yerinde tahkikat yapardı. Nitekim herhangi bir tahkikata ihtiyaç duyulmadan Sultan'ın gözdesi Zeki Paşa bu kaotik ortamdan başarıyla çıkmış ve desteklediği Abdulcebbar Bey'in Bayezid'e mutasarrıf olmasını sağlamıştır.

Sultan II. Abdülhamid dönemiyle ilgili olarak oldukça meşhur olan Sultan'ın vehmini körüklemek yaygın bir uygulama idi. Kırmızı'ya göre bu uygulamadaki amaçlardan biri, padişahı şahsi güvenliği ile ilgili kuşkulandırarak sultan nezdinde bir itibar sağlamaktır.²⁶ Anlaşıldığı kadarıyla bir diğer amaç ise rakipleri bertaraf etmek yahut sarayın gözünden düşürerek onların etkinliğini azaltmaktır.

Şeyhlerle ilgili şikâyeti gerçekleştiren kişinin amacı ne olursa olsun ortaya attığı iddialar oldukça ciddi idi. Özellikle Bulgar ve Ermeni meselesi ülkenin gündemini sürekli meşgul ederken bir de üstüne eklenecek bir Kürt birliği yahut Kürtler arasında bozgunculuk çıkartmak meselesi, ülkedeki dengeleri değiştirebilecek bir hadiseler silsilesine neden olabilirdi. Bu sebeple iddialar ne kadar abartılı olursa olsun Osmanlı idaresi derhal harekete geçme zorunluluğu hissediyordu.

Abdülhadi ve Abdülbaki Efendilerle ilgili ilk şikâyet Erzurum Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir yazıda görülmektedir. Bitlisli Şeyh Abdülhadi'nin "derviş" namını taşıyan Eleşkirtli Bekir isimindeki müridinin, topladığı bazı zararlı kimselerle birlikte Tutağ'a bağlı köylerdeki kimi ahaliyi sapkın fikirlerine davet ettiği tespit edilmişti. Gerçekleştirilen tahkikat neticesinde Bekir'in Bitlis'teki şeyhinin yanına kaçtığı belirtilmişti (18 Şubat 1904).²⁷ 22 Şubat 1904'te Dâhiliye Nezareti tarafından Bitlis'e yazılan bir emirde Eleşkirt'e bağlı Kıran köylü Bekir'in yakalanıp mahfuzen Bayezid'e gönderilmesi istenmişti.²⁸ Bitlis vali vekâletinden bildirildiğine göre yapılan araştırmalarda Bekir'in memleketine döndüğü üzerinde durulmuştu (2 Mart 1904).²⁹ Yazışmalarda buraya kadarki süreçte Abdülbaki ve Abdülhadi Efendilerin isimleri sadece müritlerinden dolayı

²⁶ Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi (1895-1908)* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 109.

²⁷ BOA. *Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Evrakı [DH. TMIK. M.]*, No. 164, Gömlek No. 4/2.

²⁸ BOA. *DH. TMIK. M.*, No. 164, Gömlek No. 4/4.

²⁹ BOA. *DH. TMIK. M.*, No. 164, Gömlek No. 4/3.

zikredilmiş ve olay doğrudan kendileriyle ilişkilendirilmemiştir. Meselenin aslı Kıran köylü Bekir'in bireysel olarak gerçekleştirdiği faaliyetler olarak değerlendirilmiştir; ancak Bekir'i tanımlarken Şeyh Abdülhadi'nin müridi olduğu vurgulanmıştır. Meşihat da konunun yakından takipçisi olmuş ve Dâhiliye Nezaretine gönderdiği evrakla Bitlisli Şeyh Abdülhadi'nin müritlerinden Bekir'in Tutak'taki bazı temiz kalpli Müslümanları "idla" ettikten sonra Bitlis'e kaçtığı belirtilerek gerekli tahkikatın acilen yapılmasının önemli olduğuna değinmişti.³⁰ Yürütülen tahkikatlara dair İstanbul'a bilgi veren Bitlis Valisinin ifadesine göre iki şeyh kardeş Bekir'i kendi dairelerinden tard etmişler ve onun halifelliğini elinden aldıklarını ve ona itibar edilmemesi gerektiğini ilan etmişlerdi.³¹

Karakilise'de³² bulunan Hamidiye on dokuzuncu alayı birinci Bölük Yüzbaşı Mehmed Fahri Bey'in yazdığı bir arzuhal üzerine Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 15 Mart 1904 tarihli bir yazı ile Bitlisli Şeyh Abdülhadi Efendi'nin on kadar adamının Eleşkirt'te bulunan Kürtler arasında şeriat ve tarikat hilafına birtakım söylemlerle bölge ahalisini sapkın bir yola düşürmeye çalıştıklarından bahisle acilen önlem alınması gerektiğini vurgulamıştır.³³ Bitlis vilayetine gönderilen bir emirle bu husus hakkında gereken tahkikatın acilen yapılarak neticenin bildirilmesi istenmiştir.³⁴ Şeyh Abdülhadi'nin Bitlis ve havalisinde oldukça nüfuzlu ve itibar gören bir kişi olması nedeniyle Şeyhülislâmlık makamı bir an önce gereken tedbirlerin alınıp olayların büyümeden önlenmesini istemiştir. Dâhiliye Nezareti ise hukuki teamülleri uygulayarak önce bir tahkikat yapılması gerektiğini düşünerek hareket etmiştir; ancak önce Erzurum vilayetinden ardından da Diyadin kazasından çekilen telgraflar tahkikatın yönünü, boyutunu ve yöntemini değiştirmiştir.

Erzurum valiliğinin 25 Mart 1904 tarihli olarak Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazısında da Şeyh Abdülhadi'nin dervişlerinden başka dört isim daha zikredilerek bu kişilerin Bayezid havalisinde dolaşarak ahaliyi şeriata aykırı fikirlerine çekmeye çalıştıkları ve böylece Kürtler arasında uyandırmaya çalıştıkları bozguncu fikirlerinin genişleme tehlikesinin baş gösterdiğine değinilmiştir.³⁵ Bu kişilerin ele geçirilmesi üzerine bunların batıl fikirlerinden Müslüman ahalinin kurtarılması adına Şeyh Abdülhadi'nin de tutuklanması gerektiği üzerinde durulmuştur.³⁶

24 Nisan 1904 tarihinde Ademanlı Aşireti Reisi ve Hamidiye Alay Kaymakamı Mehmed Bey meşihata bir telgraf göndermiştir. Bu telgraftaki

³⁰ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/6.

³¹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/14.

³² Bugün Ağrı şehir merkezi.

³³ BOA. Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı [DH. MKT.], No. 832, Gömlek No. 27/1, 4.

³⁴ BOA. DH. MKT., No. 832, Gömlek No. 27/1, 4.

³⁵ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/10.

³⁶ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/11.

ifadelerine göre şeyh efendiler ulûhiyet davasında bulunarak “peygamber” adını verdikleri kişileri (halifeleri) Kürtler arasına gönderip hem padişah ve devlet aleyhinde komitacılık yapmakta hem de Kürtler arasına nifak tohumu serpmektedirler. Kayıttaki ifadelere göre bazı devlet memurları da bu iğfallere kapılmaya başlamış ve hatta rüşvet alarak bu büyük tehlikeyi görmezden gelmişlerdir. Hadise devletin ve milletin ittihadına yönelik büyük bir tehlike olarak tanımlanmıştır.³⁷ Meşihat’ın yazılarına göre Karakilise havalisindeki diğer aşiret alaylarının kumandanlarından da aynı mealde telgraflar gönderilmiştir (25 Nisan 1904).³⁸ Bayezid havalisinde bulunan bir alay komutanının merkezi hükümeti uyarmasının sebebi bu şeyhlerin propagandacılarının Bayezid havalisine kadar gelmiş olmalarıdır. Eleşkirt, Karakilise ve Diyadin’den peş peşe gönderilen yazılarla birlikte genişleyen tahkikat Bitlis vilayetinde ikamet eden şeyhlerin yakalanmasına neden olmuştur; ancak buraya kadar olan bütün şikâyetlerin Bayezid sancağına bağlı kazalardan gelmiş olması ilginçtir. Asıl faaliyetlerini Bitlis’te sürdüren Abdülhadi ve Abdülbaki Efendilerin aslî ikamet mahallerinden hiçbir şikâyet gelmemiştir. Müddeiler ise bu durumu bölgedeki memurların rüşvet alarak bu faaliyetleri görmezden gelmelerine bağlıyordu. Tabii ki Bayezid sancağında ikamet eden şikâyet sahiplerinin Bitlis’teki memurların rüşvet alıp almadıklarını bilmeleri oldukça düşük bir olasılıktı. Bu nedenle iddialarını bir temele oturtmak için böyle bir ithamı ortaya atmış olmaları ise daha yüksek bir ihtimal olarak değerlendirilmektedir.

Zamanla oldukça zenginleştikleri ve devlet memurlarına rüşvetler vererek haklarındaki kanunî takibattan kurtulmaya çalıştığı iddia edilen bu kişiler Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da çok ciddi bir fesat hareketi oluşturmakla itham edilmişti. Merkezi hükümet ve yerel idareciler tarafından yakından takip edilen bu hareketle ilgili olarak tutulan resmi kayıtların sağlıklı bir şekilde muhafaza edilmesi gereği üzerinde durulmuştu.³⁹ Bu ifadeler muhakkak ki merkezi hükümette bir teyakkuza sebep olmuştur. Sultanın Mabeyn Başkâtibinin 26 Nisan 1904 tarihli bu mütalaası Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin etrafında gelişen meselenin devletçe ne ölçüde önemsendiğini göstermektedir. Dolayısıyla müddeilerin amaçlarına ulaştığı ve sarayın dikkatini çekmeyi başardıkları görülür. Mütalaa içerisinde 1903 yılı ağustos ayı itibariyle ortaya çıkan bu fesadın bir an evvel sonlandırılmasının, devlet ve padişahın itibarı açısından da önemli olduğunun altı çizilmiştir.

Ademanlı Aşireti Reisi ve Hamidiye Alay Kaymakamı Mehmed Bey’in telgrafından hemen iki gün sonra Bitlis Valisine gönderilen emirde konunun

³⁷ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/12; *Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı [DH. MKT.]*, No. 2603, Gömlek No. 146.

³⁸ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/13.

³⁹ BOA. *Yıldız Esas Evrakı [Y. EE]*, No. 5, Gömlek No. 148.

önem ve hassasiyeti vurgulanarak acilen ilgili ve gerekli tahkikat süreçlerinin başlatılması tavsiye edilmiştir. Emrin münderecatında, hadisenin derinlemesine araştırılması ve elde edilecek bilgi, bulgu ve belgelerin derhal merkezi hükümetle paylaşılması da istenmiştir.⁴⁰ Bitlis Valisi yaptığı tahkikatta, aşağıda da belirtileceği üzere adı geçenlerin Rusya'dan silah getirmek azminde oldukları ve geniş çaplı bir harekete hazırlandıkları yolundaki tespitlere yer vermiştir.⁴¹ Bitlis Valisi Ferid imzasıyla 27 Nisan 1904'de Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda valinin konuyla bizzat ilgilendiği ifade edilmiştir.

Öte yandan dördüncü Ordu Kumandanlığının ihbarına göre Küfrevi kardeşler Rusya'dan silah getirmeye de teşebbüs etmişlerdir.⁴² Bitlis Valisi bu ihbarlar üzerine harekete geçip bu iki şeyhi de ele geçirerek Trabzon'a göndermiş ve onların adamlarını takip ettirerek silah getirme meselesini de tahkik etmeye başlamıştır (1 Mayıs 1904).⁴³ Valinin 1 Mayıs 1904'te Muş'tan gönderdiği şifre telgrafta Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin yakalanarak padişah iradesi uyarınca Bitlis'ten Trabzon'a doğru yola çıkarıldığı bildirilmiş Rusya'dan silah getirme konusu ile şeyhlerin adamları hakkındaki tahkikatın da sürdüğü belirtilmiştir.⁴⁴ Bu durumda tahkikat henüz neticelenmeden zanlı şeyhler derdest edilmişlerdir. Böylece devlet zaman geçirmeksizin iddiaların üzerine gitmiş ve gerekli takibat ve soruşturmaları gerçekleştirmiştir. Valinin tahkikatı olaya yepyeni bir siyasi boyut eklemiştir. Böylece din ve hilafete karşı girişilen hareketler iddiasının ötesine geçilerek olaylara ayrılıkçı bir siyasi mana yüklenmiştir. Ancak Sened-i İttifakla gündeme getirilerek Tanzimat Fermanı ile uygulamaya konulmuş olan, bir kimsenin yargılanmadan cezalandırılmaması ilkesi bu vakada uygulanmamıştır. Sultan'ın kişisel tercihi olarak cömertçe kullandığı sürgün yöntemi şeyh efendilerin de yüzleştiği bir ceza olmuştur.

Meselenin üzerine büyük bir ciddiyetle gidilmesiyle Şeyh Abdülhadi ve Abdülbaki Efendilerin müritleri de firar etmeye çalışmışlardır. Dördüncü Ordu Müşiriyetinin 9 Mayıs 1904 tarihli yazısında şeyhlerin firar hâlinde olan halifelerinden Ömer, Süleyman, Eyüp, Selim, Ali, Said, Yusuf, Ali ve Hamza isimli kişilerin yakalandığı bildirilmiştir. Müşir Zeki Paşa'nın bu yazısında yakalanan kişilerin Karakilise hükümetine teslim edildiği ve Erzurum vilayetine de tahkikat için gerekli bilgilerin verildiği belirtilmiştir. Abdülkadir isimli bir halife de daha sonra yakalanarak yetkililere teslim edilmiştir (5 Mayıs 1904).⁴⁵

⁴⁰ BOA. *Babıali Evrak Odası Belgeleri [BEO]*, No. 2320, Gömlek No. 173947.

⁴¹ BOA. *DH. TMIK. M.*, No. 164, Gömlek No. 4/14.

⁴² BOA. *DH. TMIK. M.*, No. 164, Gömlek No. 4/14.

⁴³ BOA. *DH. TMIK. M.*, No. 164, Gömlek No. 4/5.

⁴⁴ BOA. *Dâhiliye Şifre Kalemi Evrakı [DH. ŞFR.]*, No. 327, Gömlek No.4.

⁴⁵ BOA. *Yıldız Perakende Askeri Kısım Evrakı [Y. PRK. ASK]*, No. 217, Gömlek No. 29.

Şeyh Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin 31 Mayıs 1904 tarihinde devlet merkezine ve padişaha ulaştırılmak üzere Trabzon'dan kaleme aldıkları bir telgrafta Bitlis'te şeyhlik rekabetinden dolayı kendilerine iftira atıldığı, gözden düşürülmek için kendilerine küfür ve ihanet isnatlarında bulunulduğu belirtilmiştir. İki kardeş babalarının onlarca sene dua-hânlık makamında bulunduğunu ve kendilerinin ondan icazet aldıklarını belirterek yanlış bir yola sülûk etmelerinin mümkün olmadığını ve affedilmelerini istemişlerdir (31 Mayıs 1904).⁴⁶ Şeyh kardeşler Trabzon'dan deniz yoluyla Çanakkale'ye ve oradan da Trablusgarb'a sürgün edilmişlerdir (8 Haziran 1904).⁴⁷

Trabzon valisinin 22 Haziran 1904 tarihli yazısına göre Erzurum üzerinden Trabzon'a ulaşan altı kişinin buradaki hapisanelerde barındırılması mümkün olmayıp ülke içinde başka bir yerde cezalarını çekmeleri istenmiştir.⁴⁸ Dosya içindeki bir arzuhalden anlaşıldığına göre Trabzon'a gönderilen mahpuslardan Eleşkirtli Rıdvan ve Ömer Hocalar beş parasız kaldıklarından bahisle devletten bir miktar yardım talebinde bulunmuşlardır.⁴⁹ Trabzon Valisinin 27 Haziran 1904 tarihli yazısına göre de hadiseyle irtibatlı on altı nefer daha Trabzon'a getirilmişti. Vali mahpuslar için yer olmadığından bahsetmiş ve ne işlem yapılacağı hakkında bilgi istemişti.⁵⁰ Trabzon Valisi 4 Temmuz 1904'te yeniden bir arzuhal oluşturarak yaz mevsimi ve hapisanelerin yetersizliğinin yanı sıra mahpusların "alil, müsinn ve beş parasız" olduklarını belirtmiş ve başka bir yerde muhafaza altında tutulup tutulmayacakları konusunda ne yapılacağını sormuştur.⁵¹ Ulemâ ve hoca sınıfına mensup mahpuslardan on kişi 8 Temmuz 1904'te bir mahzar kaleme alarak Trabzon valisine iletmışlerdir. Kendilerinin ulemâdan ve Nakşibendi Tarikatı müntesiplerinden olduklarını belirten bu kişiler tüm ömürlerini evrad ve ezkâr ve padişah ve devlete dua etmekle geçirdiklerini belirtmişlerdir. Tekke ve zaviyelerinde az bir gelirle kendilerinin ve ailelerinin işelerini sürdürdüklerini ifade eden bu kişiler kısaca oldukça kötü şartlar içinde ve tıkiş tıkiş bir odada mahpus yaşamının zorluklarından bahsederek daha geniş bir yere çıkarılmalarını istemişlerdir.⁵² Bahse konu yirmi iki kişi 16 Ağustos 1904'te bir başka mahzar kaleme alarak Meşihata ve 18 Ağustos 1904'te bir başka mahzarı da Trabzon vilayetine göndermişlerdir. Meal en ne için tutuklandıklarını bilmediklerini ifade etmişlerdir. Bu sefer de yine içinde buldukları zor

⁴⁶ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/7.

⁴⁷ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/8; 5 Haziran 1904 tarihli bir başka evrakta bu kişilerin Trablusgarb'a ve oradan da Fizan'a sürgün edildikleri kayıtlıdır. BOA. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat* [Y. A. HUS.], No. 473, Gömlek No. 113.

⁴⁸ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/8.

⁴⁹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/19.

⁵⁰ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/20.

⁵¹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/ 22, 23.

⁵² BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/24.

şartlardan bahsetmişler ve devlete olan sadakatlerini vurgulamışlardır. Günlerini ibadet ve taat ile geçirirken şimdi katiller ve diğer adi suçlularla aynı yerde çok sıkıntı çektiklerini belirterek af ve tahliye edilmelerini dilemişlerdir.⁵³

Bu sırada Trabzon Valisi yine yer olmadığından bahisle merkezi hükümete arzuhaller göndermekte ve mahpusların akıbetinin ne olacağını sormakta idi. Mahpusların kaleme aldıkları mahzarlar başarıyla sonuçlanmış olmalı ki Sadarettin Dâhiliye Nezaretine yazılan 31 Ağustos 1904 tarihli emirde bu kişilerin ibadetlerini dahi rahatça yapamadıkları belirtilerek tahliye edilmelerinin uygun olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca bunların şahsi hukuka dair bir sabıklarının olmadığı ve vergilerini düzenli ödeyen kişiler oldukları da belirtilmiştir.⁵⁴ Bu kişiler Trabzon'da iken Sadarettin Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir başka emirde bu davayla ilgili mahpusların ülkenin çeşitli yerlerine gönderilerek zararlı faaliyetlerde bulunmamaları için gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir (27 Eylül 1904).⁵⁵ Yine bu esnada Abdülhadi ve Abdülbaki Efendilerin Trablusgarb'a gönderildiği ve yirmi iki müridinin Trabzon'da buldukları belirtilmelidir. 3 Ekim'e kadar durumlarında bir değişiklik olmadığı anlaşılan bu yirmi iki kişi için yevmiye ödenek çıkarılması gündeme gelmiş ve Sadaretin onayına sunulmuştur.⁵⁶ 4 Kasım 1904 tarihine kadar henüz tahliyeleri gerçekleşmeyen yirmi iki kişi namına Hoca Ali Rıza merkezi hükümete ve meşihata birer telgraf çekerek düşmanlarının garazı sonucu suçsuz yere Trabzon'da perişan olduklarını dile getirmiş ve aileleri dahi zor durumda kaldığı için kendisinin ve diğer tüm tarikat mensuplarının af ve tahliyelerini istemiştir.⁵⁷ Dâhiliye Nezaretinden Erzurum vilayetine yazılan 9 Kasım 1904 tarihli bir tezkirede bu yirmi iki kişinin ailelerinin nerede olduğu, geçimlerini ne ile karşıladıkları, hangi lisanda konuştukları gibi bilgiler istenmiş ve nereye gönderilmelerinin uygun olacağı konusunda görüş sorulmuştur. Yazıda ayrıca bu mahpusların kardeş şeyhlerin müritleri olduğu belirtilmiştir.⁵⁸ Erzurum'dan gelen cevapta bu kişilerin Türkçe, Kürtçe ve bir kısmının Arapça bildiği belirtilerek nereye gönderilecekleri konusunda en doğrusunu Babıali'nin bileceği ifade edilmiştir.⁵⁹

Yakalanan müritlerin Trabzon'da ikametleri gerçekten içinden çıkılmaz bir sorun hâline gelmiştir. Artık bunların Trabzon'da uygun hanelerde göz hapsinde bulundurulması ve emsali gibi kendilerine günlük

⁵³ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/26, 27.

⁵⁴ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/30.

⁵⁵ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/29.

⁵⁶ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/31.

⁵⁷ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/35.

⁵⁸ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/38.

⁵⁹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/42.

ödenek çıkarılması şeklinde çözümler düşünölmeye başlanmıştır.⁶⁰ Ancak bir neticeye ulaşılammıştır. Mahpuslar ise ailelerinin zor durumda olduklarını belirterek af ve tahliye taleplerinde bulunmaya devam etmişlerdir. 26 Aralık 1904'te Bitlis vilayetine yazılan bir tezkirede bu yirmi iki kişinin ne gibi fikirlerle ahaliyi ifsat etmeye çalıştıklarının tahkik edilmesi, Erzurum'dan ise bu kişilerin mal ve mülk kayıtlarının çıkarılması istenmiştir.⁶¹ Bitlis'ten gelen cevapta, adı geçenlerin Küfrevi şeyhlerinin işfalatına kapılarak Kürtler içinde bozgunculuk yaptıkları ifade edilirken Erzurum'dan gelen cevapta ise bu kişiler hakkında yeterli bilgiye ulaşılammadığı belirtilmiştir.⁶²

Dâhiliye Nezaretinden Sadarete gönderilen 11 Kasım 1904 tarihli kayıтта Trabzon'da mevkuf bulunan müritlerinin affedilmiş oldukları belirtilerek iki şeyhe de geçinebilecekleri kadar bir maaş tahsis edilmesi ve müritleri gibi onların da affedilmesinin yerinde olacağı yönünde görüş beyan edilmiştir.⁶³ Dâhiliye Nezaretinden Trabzon vilayetine yazılan 20 Şubat 1905 tarihli bir emirde müritlere mal sandığından karşılanmak üzere üç bin gurus atıyye verilmesinin uygun olacağı bildirilmiştir.⁶⁴ Bundan bir hafta sonra da Trabzon ve Erzurum valiliklerine gönderilen müşterek bir emirle Trabzon'daki bahse konu mahpusların nezaret altında bulundurulmak şartıyla memleketlerine gönderilmesi istenmiştir.⁶⁵ Gerek Trabzon'da bulunan müritler gerekse Trablusgarb'a sürgüne gönderilen şeyhlere karşı devletin tavrı giderek ılımlı bir hâl almaya başlamıştır. Kendilerine isnat edilen suçlar üzere tevkif edilen bu kişiler devletin nezareti altında tutulup bizzat devlet memurları tarafından gözlemlenirken suçsuz oldukları yolunda kanaat oluşmaya başlamış olmalı ki hem maaş hem de tahliyeleri noktasında devlet olumlu bir yaklaşım sergilemiştir.

Mahpuslar lehine bu tabloyu daha da olumlu hâle getiren bir arzuhal, 1905 yılının şubat ayının sonlarında Bitlis'ten gönderilmişti. Abdülhadi ve Abdölbaki kardeşlerin annesi olduğu anlaşılan Fatıma Hanım'ın imzasıyla yazılan bu arzuhalde Şeyh kardeşlerin af ve tahliyeleri istenmekte idi.⁶⁶ Fatıma Hanım'ın Seraskerliğe de verdiği aynı doğrultudaki arzuhalinde oğullarının kimi garazkârların iftiralalarına kurban gittiği belirtilmişti.⁶⁷ Dâhiliye Nezareti Bitlis vilayetinden bu kadının kim olduğunu araştırmasını istemişti.⁶⁸ Bitlis'ten gelen cevapta Fatıma hanımın Bitlis'te medfun Nakşibendi şeyhlerinden Şeyh Muhammed'in hanımı olduğu ve adı geçen

⁶⁰ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/41.

⁶¹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/45.

⁶² BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/46, 47.

⁶³ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/49.

⁶⁴ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/50.

⁶⁵ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/51, 52.

⁶⁶ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/55.

⁶⁷ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/56.

⁶⁸ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/53.

şeyhlerin de annesi olduğu belirtilmiştir. Vali, şeyh efendilerin ıslah olduklarını düşündüğünü belirterek suçlu olmadıklarının ortaya çıktığını bildirmiştir.⁶⁹

31 Mayıs 1905'te Dâhiliyeden Sadarete yazılan bir yazıda Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin bazı cahillerin iftirasına uğradığı, haklarındaki isnatların bir esasa dayalı olmadığı ve Trablusgarb'da iken de aykırı bir hareketlerinin olmadığı gibi hususlar üzerinde durularak af ve tahliyelerinin gerekli görüldüğü vurgulanmıştır.⁷⁰ Dâhiliyeden Trablusgarb vilayetine yazılan 26 Ekim 1905 tarihli emirde bu kişilere sıkıntı çıkarılmaması ve geçinebilecekleri kadar bir ödenek tahsis edilmesinin padişah iradesi gereği olduğu bildirilmiştir.⁷¹ 1905 yılının Eylül ayında Şeyh Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin valideleri Fatıma Hanım'ın, oğullarının affına ve salıverilmelerine dair olan arzuhalinde çocukları ve torunlarının selameti için iftiraya kurban giden oğullarının serbest bırakılması istenmiştir. Bu arzuhalin imza yerinde Fatma Hanım için yapılan "Bitlis'te Merhum Şeyh Muhammed Küfrevi Hazretlerinin Halilesi" şeklindeki tanımlama bu ailenin Bitlisli meşhur Küfrevi hanedanından olduğunu göstermektedir. Aynı dosyada şeyh efendilerin yedi çocuğu tarafından verilen 11 Ekim 1905 tarihli bir mahzar da bulunmaktadır. Bunlar da Sadaret Makamına iletmek üzere babalarının affedilmesine dönük taleplerini kaleme almışlardır.⁷² Fatıma Hanım'ın 3 Kasım 1905'te oğullarının salıverilmesi için yeniden müracaat ettiği görülmüştür.⁷³ Bir Sadaret kaydında ise Trablusgarb'da bulunan kardeşlerin gayet ıslah-ı hâl ettikleri, sürekli padişaha dualar ettikleri ve oranın havasıyla imtizaç edemediklerinden dolayı padişah tarafından affedildikleri ve gözetim altında bulundurularak Bitlis'e gönderilmeleri gerektiği kaleme alınmıştır (25 Şubat 1906).⁷⁴ Bu yazışmalar üzerine Sadaret, Bitlis vilayetinden iki şeyhin Bitlis'e iade edilmelerinin sakıncalı olup olmayacağı sorulmuştur.⁷⁵ Bu soruya Bitlis'ten ne cevap verildiği bilinmemekle birlikte sonraki kayıtlar şeyhlerin memleketlerine iade süreçlerinin başladığını göstermektedir. Ancak Şeyh Abdülhadi ve Abdülbaki kardeşlerin affedilerek Bitlis'e gönderilmeleri biraz daha zaman almış gibi gözükmektedir. Zira 3 Eylül 1906 tarihli bir Sadaret kaydında adı geçen kişilerin afv-ı 'aliye mazhar olarak Bitlis'e gönderilmelerinin emri konu edilmiştir. Bu kayıтта şeyhlerle ilgili olarak "Trablusgarb'da ikamet eyleyen"⁷⁶ şeklindeki tanımlama aslında bu kişilerin devlet nezdinde artık

⁶⁹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/54.

⁷⁰ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/57; BOA. DH. ŞFR. No. 345, Gömlek No. 17.

⁷¹ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/60.

⁷² BOA. BEO. No. 2642, Gömlek No. 198141/2, 3.

⁷³ BOA. DH. TMIK. M, No. 164, Gömlek No. 4/62.

⁷⁴ BOA. Y. A. HUS., No. 500, Gömlek No. 3.

⁷⁵ BOA. BEO. No. 2642, Gömlek No. 198141/1.

⁷⁶ BOA. DH. TMIK. M., No. 229, Gömlek No. 47.

cezalı olarak görülmediklerine işaret olarak görülebilir. Zira aksi hâlde “Trablusgarb’da ikamete memur” mealine işaret eden ifadeler kullanılırdı.

SONUÇ

Sultan II. Mahmud döneminde gerçekleştirilen merkezileşme çabaları neticesinde geniş coğrafyalara hâkim olan ve otonom bir özellik gösteren taşra beylerinin güçleri birer birer kırılmaya başlanmıştı. Ortaya çıkan otorite boşluğunu özellikle İstanbul’a yakın vilayetlerde merkezden atanan valiler vasıtasıyla hızla dolduran Osmanlı yönetimi, başkentten uzaklaştıkça aynı başarıyı göstermekte zorlanmıştı ve oluşan otorite boşluğu bölgenin nüfuzlu aileleri tarafından doldurulmuştu. Bilhassa Anadolu’nun doğusu ile güneydoğusunda Kürt emirlerinin yerini daha küçük topraklara hükmeden aşiret beyleri almış ve onlar da emirlerin alışkanlıklarını sürdürerek başlarına buyruk hareket etme eğilimlerini sürdürmüştü. Zaman ilerledikçe bölgedeki güç denklemleri daha karmaşık bir hâle gelmiştir. Zira aşiret beylerinin yanında siyaseten güç kazanan şeyhler, hükümetin görevlendirdiği yöneticiler ve son olarak Hamidiye alaylarına bağlanarak bizzat devlet tarafından yetkilendirilmiş ve silahlandırılmış Kürt beylerinin de nüfuz mücadelesi içerisine girmesiyle birlikte zaman zaman bu unsurlar arasında çatışmalar dahi yaşanmıştır.

Özellikle şeyhler, ikamet ettikleri mahallerde gerek halk gerekse hükümet nezdinde gördükleri saygı dolayısıyla etkinliklerini gittikçe arttırmışlardır. Şeyhlerden “*el alarak*” vazifelendirilen müritler ise bağlı oldukları tekkelerin çevresine nüfuz ederek üstlendikleri misyon ile kendi tarikatlarına yeni müritler kazandırıyor ve diğer tarikatlarla rekabete de neden oluyorlardı. Tarikatın kazandığı etkinlik ve dini nüfuz sahalarını genişletmesi bir başka tarikatın, bir başka tarikata mensup bir aşiretin yahut siyaseten gücüne zarar geldiğini düşünen bir aşiret ağasının çıkarlarını zedelemiş ise bu husus yeni bir çatışmaya zemin hazırlamıştır. Aşiretler arasındaki çatışmaları belirleyen faktör siyasi, idari yahut silahlı güç iken şeyhlerle mücadelede bu unsurların işe yaraması zor idi. Çünkü şeyhlere güç veren en önemli faktör sahip oldukları mürit sayısı yahut bir başka deyişle gördükleri saygı idi. Bu durumda çıkarı zedelenen grubun o şeyhten kurtulması için öncelikle onun saygınlığını yok etmesi gerekiyordu.

Osmanlı Devleti’nde uzun yıllar dua-hanlık vazifesi icra etmiş olan ve Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye koluna tabi Şeyh Muhammed Küfrevî’nin çocukları olup Bitlis bölgesinde oldukça nüfuzlu olan Şeyh Abdülhadi ve Abdülbaki Efendilerin Bayezid’e doğru nüfuz alanlarını genişletme çabası içine girmeleriyle haklarında, ulûhiyet davası güttükleri yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Bayezid bölgesinde etkin olan bir Hamidiye Alay Komutanının şikâyetleri, vehmiyle maruf olan Sultan II. Abdülhamid’in endişelerini körükleyip Sultan’ın yaptırım gücünü kullanarak

adı geçen şeyhlerin bertaraf edilmesini amaçlamıştır. Ulûhiyet, peygamber tayini, Kürtler arasına nifak sokmak ve Rusya'dan silah getirerek isyan başlatmayı planladıklarına yönelik olan iddialar son derece konjonktürel ve saray rejiminin tüm hassas noktalarına dokunur nitelikte idi.

Halifelik unvanına oldukça sıkı sarılarak Osmanlı'yı ayakta tutmaya çalışan, din bağlarını etkin bir şekilde topluma benimsetmeyi amaç edinerek Osmanlı toplumu arasında birlik ve beraberliği sağlamaya sarf-ı mesai eden, doğuda ve batıda milliyetçi isyankâr yapılanmalarla uğraşan Sultan II. Abdülhamid, Kürtler arasında çıkacak bir bağımsızlık hareketi mevcut tehlikenin daha da büyümesi anlamına geleceğinden iddiaların araştırılması için derhal harekete geçilmesini sağlamıştır. Bir taraftan iddialar araştırılırken diğer yandan zan altında olan şeyhlerin derdest edilmesiyle olası tehlike engellenmiştir.

Şeyhler Osmanlı hukuk ilkelerine aykırı fakat Kânûn-ı Esâsî'nin yüz on üçüncü maddesine uygun bir şekilde, yargılanmadan Trablusgarb'a sürgün edilerek derhal etkinlik alanlarından uzaklaştırılmıştır. Gerçekleştirilen tahkikatlar neticesinde ise devlet nezdinde oldukça itibar gören bu hanedan mensuplarının itibar suikastına kurban gittikleri anlaşılmıştır. Rekabetin diğer tarafında yer alan aşiret reisinin asılsız iddialarının herhangi bir tahkikata veya cezai yaptırıma uğradığına dair bir kayda da rastlanmamıştır. Nitekim Sultan II. Abdülhamid'in hafiyelik politikasının bir tezahürü olarak ihbar veya jurnalde bulunan kişiler ihbarları yüzünden tahkikata uğramaz yahut mesuliyet altına alınmazlardı. Zira dönemin müşahitlerine göre Sultan istihbarat şebekesini zayıflatmamak adına jurnalcileri jurnalleri yüzünden tahkikata uğratmazdı.⁷⁷ Küfrevi hanedanının itibarları iade edilmiş olsa da bölgedeki güç odaklarının rekabet saikıyla bu şekilde birbirlerini tezyif etme çabaları ve bu çabaların ulaştığı derece, rekabetin büyüklüğünü algılamak açısından oldukça önemlidir.

KAYNAKÇA

Bayraktar, Bayram. *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri (Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği)*. İstanbul: İnkılâp Yayınları, 2007.

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrak Odası Belgeleri [BEO]*. No. 2320, Gömlek No.173947. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Babıali Evrak Odası Belgeleri [BEO]*. No. 2642, Gömlek No.198141. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı [DH. MKT.]*, No. 832, Gömlek No.27. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı [DH. MKT.]*. No: 2603, Gömlek No. 146. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

⁷⁷ Tahsin Paşa, *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları* (İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931), 61.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Şifre Kalemi Evrakı [DH. ŞFR.]*. No.327, Gömlek No.4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Şifre Kalemi Evrakı [DH. ŞFR.]*. No. 345, Gömlek No.17. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Evrakı [DH. TMIK. M.]*. No. 164, Gömlek No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat Kısmı Evrakı [DH. TMIK. M.]*. No. 229, Gömlek No. 47. No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Hazine-i Hassa İradeler [HH. İ.]* No.117, Gömlek No. 13.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *İrade Maliye [İ. ML]*. No. 50, Gömlek No. 58.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Maliye Nezareti Emlak-i Emiriyye Müdüriyeti [ML. EEM.]*. No. 351, Gömlek No. 81.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat [Y. A. HUS.]*. No. 473, Gömlek No. 113.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Sadaret Hususi Maruzat [Y. A. HUS.]*. No. 500, Gömlek No. 3.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı [Y. EE]*. No. 5, Gömlek No. 148.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Esas Evrakı Kamil Paşa Kısmı [Y.EE.KP.]*. No. 4, Gömlek No. 398.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat [Y. MTV]*. No. 220, Gömlek No. 45.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Perakende Askeri Kısım Evrakı [Y. PRK. ASK]*. No. 217, Gömlek No. 29.
- Çakır, Mehmet Saki. "XIX. Yüzyılda Tarikat Siyaset İlişkisi: Nehri Tekkesi Örneği". *Turkish Studies*, 11/21 (2016), 53-78.
- Dickson, Bertram. "Journeys in Kurdistan". *The Geographical Journal* 35/4 (1910), 357-378.
- Georgon, François. *Sultan Abdülhamid*. çev. Ali Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.
- Karataş, Yakup. *Bayezid Sancağı ve İdarecileri (1700-1914)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2014.
- Karataş, Yakup. "Peaceful Efforts of Ottoman State Among the East And Southeast Anatolian Nomadic Tribes". *Turkish Studies*, 9/1 (2014), 221-234.
- Karpat, Kemal H. *İslâm'ın Siyasallaşması*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Kavak, Abdulcebbar. *Cumhuriyet Döneminde Ağrı'da Tasavvuf*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Kırmızı, Abdülhamit. *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi (1895-1908)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Klein, Janet. *Hamidiye Alayları – İmparatorluğun Sınır Boyları ve Kürt Aşiretleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.
- Kodaman, Bayram. *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1987.
- Mardin, Şerif. *Bediüzzaman Said Nursi Olayı-Modern Türkiye'de Din ve Toplumsal Değişim*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Belgelerle II. Abdülhamid Dönemi*. İstanbul: Beyan, 1998.
- Tahsin Paşa. *Abdülhamid ve Yıldız Hatıraları*. İstanbul: Muallim Ahmet Halit Kitaphanesi, 1931.
- Tekdal, Danyal. "1907 Bitlis Depremi ve İsyanında Bir Vali: Ferid Paşa". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 27 (2017), 94-116.
- Tekdal, Danyal. *II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı)*. Denizli:

- Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Van Bruinessen, Martin. *Ağa, Şeyh, Devlet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.
- Yınanç, Mükrimin Halil. "Bitlis", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 2/657-664. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Yücer, Hür Mahmut. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.

 Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

 Yazar(lar) / Author(s): Yakup Karataş (YK), Fatih Öztöp (FÖ).

 Finansman / Funding: Yazar(lar), bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul eder(ler). / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

 Yazar Katkıları / Author Contributions:

Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study	: YK (%50), FÖ (%50)
Veri Toplanması / Data Collection	: YK (%50), FÖ (%50)
Veri Analizi / Data Analysis	: YK (%50), FÖ (%50)
Yazım / Writing up	: YK (%50), FÖ (%50)
Gönderim ve Revizyon / Submission and Revision	: YK (%50), FÖ (%50)

 Çıkar Çatışması / Conflict of Interests: Yazar(lar), çıkar çatışması olmadığını beyan eder(ler). / The authors declare that they have no competing interests.